

Analysis of the linguistic and rhetorical layers of the arcane in Kheradnāme-ye Eskandari, Jami

Raziyeh Emami¹ Soraya Razeghi² Maryam Majidi³

1. PhD student in Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, North Tehran Branch, Tehran, Iran. Email: raziyeh.emami@iau.ac.ir
2. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, North Tehran Branch, Tehran, Iran. Email: s.razeghi@iau.ac.ir
3. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, North Tehran Branch, Tehran, Iran. Email: maryammajidi@iau.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Persian didactic-mystical literature, particularly in Jami's narrative tradition, employs language as a sophisticated medium for articulating abstract concepts such as the Unity of Being and spiritual wayfaring. Kheradnāme-ye Eskandari exemplifies the mapping of the mystical system of the descending arc (emanation from unity to multiplicity) and the ascending arc (the seeker's return to the origin) through embedded didactic anecdotes. Using layered stylistics as a theoretical framework to examine the dialectical relationship between linguistic structures and mystical ideology, this study investigates how the worldview of the Unity of Being is reproduced across four linguistic strata: lexical, syntactic, rhetorical, and pragmatic. A mixed-methods approach combines qualitative interpretation with quantitative frequency analysis of selected verses. Findings reveal that at the lexical level, 44% of marked vocabulary pertains to the descending arc (veils of multiplicity) and 36% to the ascending arc (wayfaring and unity). Syntactically, imperative and prohibitive verbs constitute 31% of structures, with directional prepositions "az" (from) and "be" (to) accounting for 26%. Rhetorically, metaphor (32%) and simile (24%) serve as primary tools for naturalising metaphysical concepts. At the pragmatic level, directive speech acts dominate 42%, while deliberate violations of Gricean maxims of quality and manner generate epistemic shock. The study concludes that Jami effectively instils the ideology of the Unity of Being—centred on the Perfect Human (al-insān al-kāmil)—by integrating these linguistic layers into a network of binary oppositions and syntactic imperatives, thereby transforming language into an instrument for enacting a mystical worldview.
Article history: Received 03 Jan 2026 Received in revised form 21 Jan 2026 Accepted 02 Mar 2026 Published online 04 Apr 2026	
Keywords: Unity of Being, Qowsayn, Layered Stylistics, Didactic Literature, Kheradnāme-ye Eskandari Jami.	

Cite this article: Emami, R., & et al. (2026)., Analysis of the linguistic and rhetorical layers of the arcane in Kheradnāme-ye Eskandari, Jami. *Rhetoric and Grammer Studies*, 16 (1). 119-137. DOI: <https://doi.org/10.22091/jls.2026.13710.1740>

© The Author(s)

DOI: 10.22091/jls.2026.13710.1740

Publisher: University of Qom

Introduction

In Persian didactic-mystical literature, language is not merely a vehicle but a constitutive medium for metaphysical worldviews. Jami's *Kheradnāme-ye Eskandari* embeds the descending arc (emanation from absolute unity into multiplicity) and the ascending arc (the seeker's return) within didactic anecdotes. Despite the significance of these concepts, their systematic realisation in the poem's linguistic fabric remains underexplored. Grounded in layered stylistics, this study investigates how the ideology of the Unity of Being is reproduced across four interacting strata: lexical, syntactic, rhetorical, and pragmatic.

Materials and Methods

The research adopts a descriptive-analytical method within layered stylistics, examining the dialectical relationship between linguistic structures and ideological meaning. The corpus consists of five core didactic narratives from *Kheradnāme-ye Eskandari* (the old woman in the desert, admonition to the bankrupt soul, the hungry child, the newly-risen youth, and the ugly man in the wise man's house). All verses of five major didactic narratives were included in the analysis. Data were analyzed at four levels: lexical (marked vocabulary, frequency, binary oppositions); syntactic (verbal modality, directional prepositions, passive-like constructions); rhetorical (tropes classified by cognitive, affective, normative functions); and pragmatic (speech acts according to Searle, and Gricean maxims). Quantitative frequency counts are presented in tables and bar charts.

Research Findings

Lexically, marked vocabulary for the descending arc (greed, carnal soul, vulture) accounts for 44%, and for the ascending arc (contentment, zero, freedom from bread) 36%; the Perfect Human appears at 16% and final annihilation at 4%. Syntactically, imperative and prohibitive verbs dominate (31%), followed by directional prepositions "az" (from) and "be" (to) (26%). Intertextual references to Khidr, Jesus, and Farīdūn provide legitimacy (18%), while subjunctive mood softens commands (14%) and semantic passive constructions (e.g., "the soul became straitened") naturalise mystical transformations (11%). Rhetorically, metaphor (32%) and simile (24%) are the primary devices, with irony (22%), personification (14%) and hyperbole (8%). Pragmatically, directive speech acts strongly dominate (42%), followed by assertives (28%), expressives (16%), commissives (8%) and declaratives (6%). Deliberate violations of Gricean maxims of quality and manner generate epistemic shock.

Discussion of Results and conclusion

The analysis demonstrates a coherent integration of all four linguistic layers in reproducing the Unity of Being ideology. Lexical polarities (greed/contentment, multiplicity/zero) establish a clear axiology. Syntactic structures, especially imperatives and prohibitions, institutionalise a master-disciple relationship where the Perfect Human speaks with unquestioned authority. Directional prepositions "az" and "be" create a spatial-spiritual vector guiding the seeker's movement. Rhetorically, metaphors and similes operate on cognitive, affective and normative planes: they shape conceptual frameworks, evoke fear of wasted life, and delineate legitimate versus illegitimate behaviour. Pragmatically, the dominance of directive speech acts and strategic violations of Gricean maxims produce a didactic-shocking effect, propelling the audience out of ordinary rationality and into a state receptive to paradoxical truths (e.g., "zero that becomes ten"). The Perfect Human serves as the central node where all layers converge. Jami does not state the Unity of Being as a proposition; he enacts it through binary oppositions, syntactic commands, rhetorical images and pragmatic disruptions. The low frequency (4%) of final manifestation indicates that absolute union lies beyond language and can only be signalled through paradox and silence. Thus, *Kheradnāme-ye Eskandari* functions as an ideological apparatus in which language performs and reproduces a mystical worldview.

تحلیل لایه‌های زبانی و بلاغی قوسین در خردنامه اسکندری جامی

راضیه امامی^۱ نریا رزاقی^۲ مریم مجیدی^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، تهران، ایران. رایانامه: Raziyeh.emami@iau.ac.ir

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، تهران، ایران. رایانامه: s.razeghi@iau.ac.ir

۳. استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، تهران، ایران. رایانامه: maryammajidi@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۱۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۱۵ کلیدواژه‌ها: سبک‌شناسی لایه‌ای، قوسین، وحدت وجود، خردنامه اسکندری.	ادبیات تعلیمی عرفانی فارسی، به‌ویژه در سنت حکایت‌پردازی جامی، همواره از زبان به‌عنوان ابزاری برای انتقال مفاهیم انتزاعی وحدت وجود و سیروسلوک استفاده کرده است؛ در این میان، «خردنامه اسکندری» نمونه‌ای برجسته از بازنمایی نظام عرفانی قوس نزول و صعود در قالب حکایت‌های تعلیمی به‌شمار می‌رود. پژوهش پیش‌رو، با اتکا به نظریه سبک‌شناسی لایه‌ای که بر رابطه دیالکتیکی میان ساختارهای زبانی و جهان‌بینی تأکید دارد، در پی پاسخ به این پرسش است که چگونه جهان‌بینی وحدت وجود در چهار سطح واژگانی، نحوی، بلاغی و منظورشناختی این اثر بازتولید می‌شود. روش پژوهش، تحلیل کیفی کمی ابیات حکایت‌های منتخب با تکیه بر جداول فراوانی و درصدگیری است. براساس یافته‌ها در سطح واژگان، ۴۴ درصد از واژگان نشان‌دار به قوس نزول (حجاب‌های کثرت) و ۳۶ درصد به قوس صعود (سلوک و وحدت) اختصاص دارد. در سطح نحو، افعال امری و نهی با ۳۱ درصد و حروف اضافه جهت‌دار «از» و «به» با ۲۶ درصد بیشترین بسامد را دارند. در سطح بلاغی، استعاره (۳۲ درصد) و تشبیه (۲۴ درصد) ابزارهای اصلی طبیعی سازی مفاهیم انتزاعی هستند. در سطح منظورشناختی، کنش ترغیبی با ۴۲ درصد سلطه دارد و نقض هدفمند اصول‌گرایی (کیفیت و شیوه) شوک معرفتی ایجاد می‌کند. نتیجه آنکه جامی با هماهنگی کامل میان سطوح چهارگانه زبانی و با تکیه بر انسان کامل به‌عنوان نقطه مرکزی، جهان‌بینی وحدت وجود را نه به صورت گزاره‌ای مستقیم، بلکه از طریق شبکه‌ای از دوگانه‌های قطبی و فرمان‌های نحوی به مخاطب القا می‌کند و زبان را به ابزاری برای اجرای جهان‌بینی عرفانی تبدیل می‌کند.

استناد: امامی، راضیه و دیگران. (۱۴۰۵). «تحلیل لایه‌های زبانی و بلاغی قوسین در خردنامه اسکندری جامی». پژوهش‌های دستوری و بلاغی. دوره ۱۶. شماره ۱. صص: ۱۳۷-۱۱۹. <https://doi.org/10.22091/jls.2026.13710.1740>

© نویسنده گان.

ناشر: دانشگاه قم

(۱) مقدمه

در گستره ادبیات تعلیمی فارسی، آثاری که با هدف انتقال مفاهیم اخلاقی و عرفانی پدید آمده‌اند، همواره جایگاهی ویژه داشته‌اند. ادبیات تعلیمی با بهره‌گیری از زبان تمثیل، روایت و حکایت، در پی آن است که آموزه‌های انتزاعی را به شکلی ملموس و تأثیرگذار در جان مخاطب بنشانند؛ در این میان، سبک‌شناسی به عنوان شاخه‌ای از دانش زبان‌شناسی و نقد ادبی، ابزاری کارآمد برای واکاوی لایه‌های پنهان متن و کشف روابط میان صورت‌های زبانی و معانی ایدئولوژیک فراهم می‌آورد. در متون منظوم عرفانی، بیان مفاهیم پیچیده بیشتر از راه امکانات زبانی و شگردهای بلاغی صورت می‌گیرد. شاعر عارف برای توضیح تجربه‌های عرفانی و مفاهیم انتزاعی، از گزینش واژگان، ترکیب جمله‌ها، تصویرهای تمثیلی و شیوه‌های خطاب بهره می‌گیرد؛ از این رو، بررسی ساختار زبانی و بلاغی متن می‌تواند شیوه شکل‌گیری و انتقال این مفاهیم را روشن‌تر کند.

خردنامه اسکندری جامی از آثاری است که در آن مبانی عرفان نظری در قالب روایت شعری بیان شده است. در این اثر، تبیین نسبت میان وحدت و کثرت بر محور دو سیر نزول و صعود سامان یافته است. صدور مراتب هستی از مبدأ واحد و بازگشت انسان به آن مبدأ، استخوان‌بندی معنایی متن را شکل می‌دهد و جهت حرکت روایت را تعیین می‌کند. با وجود اهمیت این مفاهیم، چگونگی حضور آنها در ساختار بیان اثر کمتر به‌صورت روشمند بررسی شده است. در این پژوهش، مسئله اساسی آن است که قوس نزول و صعود چگونه در بافت زبانی خردنامه تحقق یافته و از طریق آرایش واژگان، الگوهای نحوی، تصویرهای تمثیلی و شیوه‌های خطاب صورت‌بندی شده است. روشن ساختن این مسئله نشان می‌دهد که نظام فکری قوسین در این اثر در سطح گزاره‌های نظری متوقف نمی‌ماند، بلکه در سازمان بیان شعر استقرار می‌یابد و از همین رهگذر در ذهن مخاطب معنا می‌گیرد.

(۱-۱) پیشینه پژوهش

در میان پژوهش‌های انجام‌شده درباره آثار جامی، هیچ مطالعه‌ای به تحلیل گفتمان ایدئولوژیک «خردنامه اسکندری» از منظر سبک‌شناسی لایه‌ای اختصاص نیافته است. پژوهش‌های پیشین عمدتاً به جنبه‌های دیگری معطوف بوده‌اند. حسام‌پور (۱۳۸۹) در مقاله «سیمای اسکندر در آیین‌های موج‌دار» شخصیت اسکندر را در آثار نظامی، فردوسی و جامی بررسی کرده، اما این تحلیل محدود به شخصیت‌پردازی است. بامشکی و زحمتکش (۱۳۹۳) در مقاله «سیر داستان‌های درونه‌ای در ادبیات فارسی تا پایان قرن نهم» ساختار روایی خردنامه اسکندری را از نوع «ابزاری» طبقه‌بندی کرده‌اند، بدون آنکه به جهان‌بینی مسلط داستان‌ها بپردازند. هیچ یک از این پژوهش‌ها خوانش گفتمان جهان‌بینی مسلط (نظام وحدت‌وجود و قوس نزول و صعود) را وجهه همت قرار نداده‌اند. بدین ترتیب، وجود مطالعات متعدد درباره ساختار روایی و مضامین تعلیمی-عرفانی خردنامه اسکندری، تاکنون اثری به تحلیل گفتمان ایدئولوژیک این اثر برپایه سبک‌شناسی لایه‌ای (واژگانی، نحوی، بلاغی و منظورشناختی) اختصاص نیافته است. اهمیت و ضرورت پژوهش پیش‌رو در آن است که برای نخستین بار با روشی متفاوت، ساختار گفتمان ایدئولوژیک محور را در این اثر بررسی کرده و نشان می‌دهد چگونه جامی جهان‌بینی عرفانی خود را در لایه‌های پنهان زبان نهادینه کرده است.

۲-۱) روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو با اتکا بر روش توصیفی-تحلیلی و در چهارچوب نظری سبک‌شناسی لایه‌ای صورت می‌پذیرد. سبک‌شناسی لایه‌ای، به‌عنوان رهیافتی در تحلیل متون ادبی، متن را متشکل از لایه‌های به‌نسبت مستقل اما تعامل‌گر وازگانی، نحوی، بلاغی و منظورشناختی در نظر می‌گیرد و رابطه دیالکتیکی میان این لایه‌های زبانی و لایه ایدئولوژیک (در این پژوهش، جهان‌بینی وحدت‌وجود و جایگاه دو سیر قوس نزول و صعود) را موضوع جست‌وجو قرار می‌دهد. انتخاب این چهارچوب نظری از آن روست که در متون تعلیمی-عرفانی، مفاهیم انتزاعی چون وحدت و کثرت و حرکت کیهانی فیض و بازگشت، نه در گزاره‌های صریح، بلکه در بافت‌گزینش‌های زبانی و آرایش‌گفتمانی متن مستقر می‌شوند؛ بنابراین، فهم چگونگی بازنمایی قوسین در «خردنامه اسکندری» جز از راه بررسی نظام‌مند سطوح چهارگانه زبانی ممکن نیست.

حدود پژوهش، پنج حکایت تعلیمی اصلی این اثر (حکایت پیرزن در بادیه، نصیحت نفس مفلس، داستان طفل خرد با نان بزرگ، حکایت جوان نوحاسته و حکایت زشت‌روی در خانه حکیم) را در بر می‌گیرد. این حکایت‌ها از آن رو انتخاب شده‌اند که دربردارنده هر دو سوی قوس (مراحل هبوط و موانع سلوک از یک سو و دستورالعمل‌های صعود و الگوی انسان کامل از سوی دیگر) هستند و در عین حال، از تنوع روایی و زبانی کافی برای تحلیل لایه‌ای برخوردارند. تحلیل داده‌ها در چهار سطح مجزا و سپس، به صورت تلفیقی دنبال می‌شود.

الف) سطح واژگانی: در این مرحله، تمام واژگان نشان‌دار (از نظر بار ایدئولوژیک) که به قوس نزول (هبوط، تعلق، حجاب) و قوس صعود (سلوک، رهایی، وحدت) مربوط می‌شوند، استخراج و دسته‌بندی می‌شوند. بسامد هر دسته محاسبه شده و میدان‌های معنایی، مانند میدان «تعلق مادی» و میدان «رهایی معنوی» و تقابل‌های دوسویه (از قبیل طمع/قناعت، کثرت/وحدت، دامگه/فنا) شناسایی می‌شوند. حذف‌های واژگانی (حضورداشتن واژه‌های تعدیل‌کننده و میانی) نیز به‌عنوان یک سازوکار زبانی بررسی می‌شود؛

ب) سطح نحوی: در این سطح، الگوهای دستوری جمله از شش جنبه تحلیل می‌شوند: (۱) وجهیت افعال (تمایز میان افعال امری، نهی، التزامی و اخباری)؛ (۲) کاربرد حروف اضافه جهت‌دار (به‌ویژه «از» و «به»؛ (۳) بسامد و کارکرد ساخت مجهول معنایی (حذف فاعل کنش)؛ (۴) انسجام بینامتنی (ارجاعات به شخصیت‌هایی چون خضر، عیسی و فریدون)؛ (۵) تقدم و تأخر ارکان جمله؛ (۶) حذف و ایجاز در گزاره‌های امری در برابر شرح و بسط در گزاره‌های نهی و توصیفی. هر یک از این ویژگی‌های نحوی به‌صورت مستقل ثبت و طبقه‌بندی می‌شود؛

ج) سطح بلاغی: در این سطح، صناعات ادبی اصلی (استعاره، تشبیه، کنایه، تشخیص، اغراق و پارادوکس) بر مبنای سه کارکرد شناختی، عاطفی و هنجاری طبقه‌بندی می‌شوند. استعاره‌های هستی‌شناختی، مانند جهان به مثابه سفره یا دامگاه، از نظر چهارچوب‌های مفهومی که ایجاد می‌کنند، بررسی می‌شوند. تشبیهات از نظر تقویت وجه عاطفی و وجه هنجاری تحلیل می‌شوند. کنایه‌ها، تشخیص، اغراق و پارادوکس نیز هر یک بر اساس نقش بلاغی خود در متن دسته‌بندی می‌شوند. بسامد هریک از این صناعات محاسبه شده و نمونه‌های مربوطه ثبت می‌شود؛

د) سطح منظورشناختی (کاربردشناختی): تحلیل در این سطح بر دو محور اصلی استوار است. محور نخست، طبقه‌بندی کنش‌های گفتاری براساس نظریه جان سرل به پنج دسته ترغیبی (امر و نهی)، اظهاری، عاطفی، تعهدی و اعلامی است. بسامد هر دسته محاسبه شده و توزیع آن در دو سوی قوس (نزول و صعود) مقایسه می‌شود؛ محور دوم، بررسی چگونگی رعایت یا نقض اصول چهارگانه همکاری گرایس (کمیت، کیفیت، ارتباط و شیوه) است. موارد نقض

این اصول، به ویژه نقض اصل کیفیت از طریق استعاره‌های اغراق آمیز و پارادوکس و نقض اصل شیوه از طریق ابهام عمدی، ثبت و دسته‌بندی می‌شود. پس از تحلیل هر سطح به‌طور مستقل، داده‌های کمی (بسامد و درصد) در قالب جداول و نمودارهای میله‌ای ارائه می‌شود. در گام نهایی، با رویکرد تلفیقی، چگونگی هم‌نوایی و تعامل سطوح چهارگانه در بازتولید جهان‌بینی وحدت وجود و طبیعی‌سازی قوس نزول و صعود تبیین می‌شود. روایی پژوهش از طریق ارجاع مستقیم به آیات و شواهد متنی و پایایی آن با ثبت نظام‌مند و بازبینی‌پذیر داده‌ها در جداول و دسته‌بندی‌های شفاف تأمین می‌شود. تحلیل در تمام مراحل با تمرکز بر مفاهیم کلیدی نشان‌داری، طبیعی‌سازی و انسجام ایدئولوژیک صورت می‌پذیرد.

۱-۳) مبانی نظری پژوهش

نظام عرفانی مبتنی بر وحدت وجود، به‌ویژه آن‌چنان که در اندیشه ابن عربی و ملاصدرا صورت بندی شده است، هستی را تجلی ذات اقدس الهی می‌داند که حقیقتی یگانه و مطلق است؛ بر این اساس، تمام کثرات ظاهری، مظاهر اسماء و صفات حق تعالی هستند. ابن عربی در این زمینه معتقد است: «کثرت، اعتباری و ناشی از محدودیت ادراک ماست» (ابن عربی، ۱۳۸۵: ۴۸۵). این دیدگاه بنیادین، چهارچوبی برای فهم دو سیر متقابل و مکمل هستی فراهم می‌آورد که عبارت‌اند از: قوس نزول و قوس صعود. قوس نزول بیانگر سیر فیض الهی از وحدت مطلق ذات در مرتبه احدیت به سوی کثرت عالم مادی است. این نزول از طریق مراتب تجلی شامل عقل اول، نفوس، عالم مثال و عالم ماده تحقق می‌یابد. در مقابل، قوس صعود نمایانگر سیر بازگشت موجودات از کثرت مادی به سوی وحدت اولیه است که از مجرای سلوک عرفانی، معرفت نفس، زهد و عشق حاصل می‌شود و مستلزم زدودن حجاب‌هاست (علی‌پور، ۱۳۸۸: ۸۰-۶۵). انسان کامل حلقه وصل این دو قوس است. تبیین چگونگی بازنمایی این مفاهیم متافیزیکی در گفتمان، مستلزم به‌کارگیری چهارچوب تحلیلی سبک‌شناسی لایه‌ای است. این رویکرد بر درکی دیالکتیکی از رابطه متقابل ساختارهای زبانی و ساختارهای ایدئولوژیک استوار است. جهان‌بینی، به‌عنوان «نظامی از عقاید» که «تلقی کلی از زندگی و زاویه دید» را شکل می‌دهد (مهری و دلبری، ۱۳۹۴: ۷۹-۷۰)، بر تمام جنبه‌های زبان تأثیر گذاشته، آن را بازتولید می‌کند (مقری، ۱۳۹۴: ۱۱۰-۹۰). زبان فقط آینه‌ای بازتابنده نیست، بلکه نقشی فعال و سازنده در بازتعریف واقعیت بر اساس انگاره‌های ایدئولوژیک ایفا می‌کند (فتوحی، ۱۳۸۷: ۲۵-۱۷ و قاسم‌زاده، ۱۳۹۲: ۹۰)؛ زبان را در مقام «تجهیزات شناختی بر سازنده» معرفی می‌کند. در سطح واژگانی، گزینش واژگان نشان‌دار و حذف واژگان متضاد، جهان‌بینی را بازتولید می‌کند (جعفری و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۶۵-۱۶۰). در سطح نحوی، ساختارهای دستوری جهت‌دار، وجهیت‌های فعلی و ساخت مجهول به طبیعی‌سازی روابط سلطه می‌انجامند (Hynes, 1995: 59). همچنین، این سطح به مطالعه روابط دستوری میان واژگان و نقش‌هایی نظیر فاعل، مفعول، حروف اضافه و ... می‌پردازد که بر اساس معیارهای صوری و با توجه به بافت معنایی و شناختی تحلیل می‌شوند (واعظ، ۱۴۰۳: ۳). سطح بلاغی به بررسی نظام‌مند صناعات بیانی (نظیر استعاره، تشبیه، کنایه) و بدیعی (همچون سجع، جناس، تضاد، واج‌آرایی) می‌پردازد. این رویکرد بر ظرفیت‌های برجسته‌سازی و هنجارگرایی زبان در سطح متن تأکید دارد و با بهره‌گیری از نظریه‌های نوین بلاغت کاربردی، چگونگی انتقال مفاهیم انتزاعی و جهت‌دهی به ادراک مخاطب را تحلیل می‌کند. (هوشنگی و همکاران، ۱۴۰۴: ۷)؛ به عبارت دیگر، سطح بلاغی متن، ابزاری برای فراروی از زبان معیار و ایجاد لایه‌های معنایی ثانویه است که در خدمت القای اندیشه‌ها و ارزش‌های ایدئولوژیک نهفته در اثر قرار می‌گیرد.

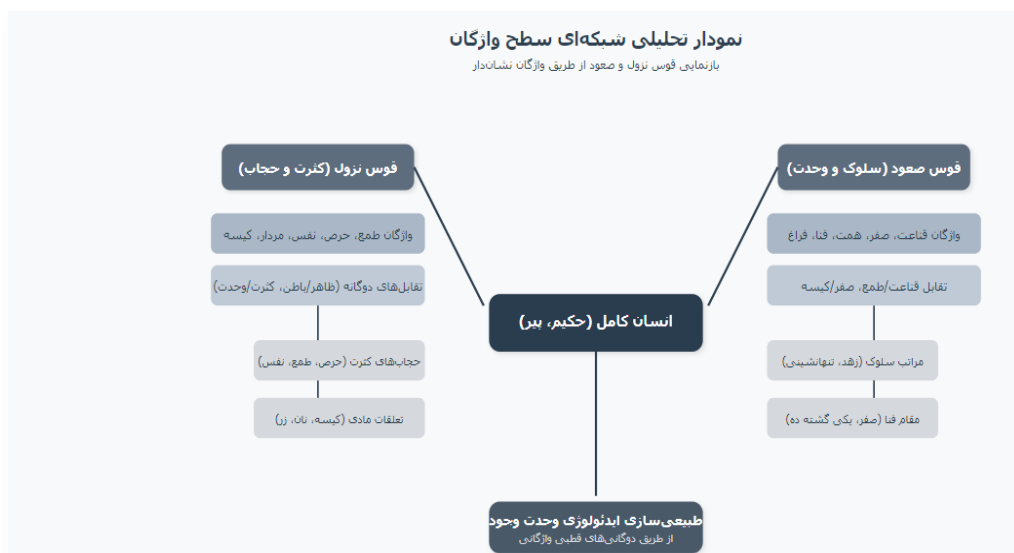
صناعات معنوی در سه سطح شناختی، عاطفی و هنجاری عمل می‌کنند و گفتمان مسلط با پیوند زیبایی‌شناسی به جهان‌بینی، امر سیاسی را در پوشش امر زیباشناختی پنهان می‌سازد (ون دایک، ۱۳۸۲: ۴۴۹) در سطح منظورشناختی، نظریه کنش گفتاری کنش‌های گفتاری و جهت‌گیری‌های ارتباطی متن تحلیل می‌شود. بر اساس نظریه کنش گفتاری، جملات متن به پنج دسته اظهار، ترغیبی، عاطفی، تعهدی و اعلامی طبقه‌بندی می‌شود (سرل، ۱۹۶۹؛ اصول همکاری گرایس ۱۹۷۵؛ به نقل از عبداللهی، ۱۴۰۱: ۹۰-۸۶). بسامد هر یک از این کنش‌ها در بخش‌های مرتبط با قوس نزول و صعود، جهت‌گیری متن را در ارتباط با مخاطب آشکار می‌سازد؛ همچنین، اصول همکاری گرایس شامل اصل کمیت، کیفیت، ارتباط و شیوه و چگونگی رعایت یا نقض آنها در انتقال مفاهیم عرفانی بررسی می‌شود. نقض هدفمند اصل شیوه در پارادوکس‌ها و اصل کیفیت در استعاره‌های اغراق‌آمیز، به عنوان سازوکاری برای برجسته‌سازی مفاهیم فراعقلی و ایجاد شوک معرفتی در مخاطب تحلیل می‌شود، چگونگی جهت‌دهی متن به مخاطب را آشکار می‌سازند.

۲) بحث و بررسی

در خردنامه اسکندری، جهان‌بینی وحدت‌وجودی جامی با تمام ابعاد متافیزیکی خود در لایه‌های مختلف زبان تنیده شده است. قوس نزول فیض از احدیت مطلق تا کثرت ملکوت و ملک و نیز قوس صعود بازگشت گرایانه سالک به اصل خویش، در لایه‌های سبک‌شناختی متن تجسم یافته‌اند. واژگان با کارکرد نمادین خود، شبکه‌ای از استعاره‌های نشاندار را شکل می‌دهند که هر یک پرده‌ای از مراتب نزول وجود از غیب مطلق تا شهادت محسوس را می‌گشایند. در سطح نحو، آهنگ این سیر کیهانی بازتاب می‌یابد. سنگینی ترکیبات مضاف‌الیهی پیچیده و بسامد جملات مجهول در توصیف قوس نزول، جبر الهی و نزول تکوینی وجود را در ساختار جمله طبیعی‌سازی می‌کند. در مقابل، در قوس صعود، ایجاز ساختاری، حذف افزوده‌ها و جهش روایی، شتاب پرواز روح به سوی وحدت را در کالبد کلام محسوس می‌سازد. در سطح بلاغت، پارادوکس‌ها دوگانه‌انگاری ظاهری را در هم می‌شکنند و تمثیل‌های نورانی و اسلوب معادله، وحدت نهان در پس کثرت نام‌ها و صفات را عیان می‌سازند. در سطح منظورشناختی، کنش‌های گفتاری ترغیبی در قوس صعود و کنش‌های اظهاری در قوس نزول، جهت‌گیری ارتباطی متن را با مخاطب تعیین می‌کنند. بر فراز این همه، جهان‌بینی متن، مشروعیت این خوانش هستی‌شناختی را در ذهن مخاطب بازتولید می‌کند. این هم‌نوایی نظام‌مند لایه‌های زبانی، از رهگذر نمادپردازی واژگانی، ریتم‌آفرینی نحوی، شگردهای بلاغی و جهت‌گیری‌های منظورشناختی، چنان جهان متن را سامان می‌بخشد که جهان‌بینی وحدت وجود به مثابه نظامی بدیهی و جاری حاکم بر هر ذره این زیست‌جهان متنی نمودار می‌شود. جهانی که هر واژه آن گامی در نزول یا صعود و هر نشانه آن آیینی‌ای از تجلی حق است.

۲-۱) تحلیل سطح واژگان

بر اساس چهارچوب نظری سبک‌شناسی لایه‌ای، جهان‌بینی عرفانی وحدت وجود از طریق گزینش واژگان نشان‌دار، حذف واژگان متضاد و بازتولید دوگانگی‌های معنایی در سطح واژگان بازنمایی می‌شود. در حکایت‌های «خردنامه اسکندری» (شامل حکایت قافله حاجیان، نصیحت نفس مفلس، داستان طفل خرد، حکایت نوح‌استه و حکایت زشت‌روی)، مفاهیم «قوس نزول» (هبوط به کثرت مادی) و «قوس صعود» (بازگشت به وحدت از طریق سلوک) به شکلی نظام‌مند رمزگذاری شده‌اند. جدول زیر این بازنمایی را با ذکر شواهد عینی نشان می‌دهد.

۲-۱-۱) دوگانگی مرکزی «قناعت/طمع» به مثابه تجلی قوسین

در تمام حکایت‌ها، تقابل واژگانی «قناعت / طمع» هسته مرکزی جهان‌بینی عرفانی را می‌سازد. واژه «قناعت» با نشانه‌های چون «فراغ از نان»، «فراغ از فکر نان» و «آزادمردی مقیم خلوتسرای قناعت» ظاهر می‌شود و بار معنایی رهایی از تعلق به کثرت را حمل می‌کند. در مقابل، «طمع» با زنجیره‌ای از واژگان نشان‌دار منفی همچون «مردار»، «کرکس»، «سفله»، «ذل» و «خاکساری» همراه است. این دوگانگی دقیقاً منطبق بر قوس نزول (طمع به عنوان عامل توقف در کثرت مادی) و قوس صعود (قناعت به عنوان شرط لازم برای آغاز سلوک) است.

گرفتار هر ناکس و کس مباش	به مردار جویی چو کرکس مباش
طمع کار مرد خردمند نیست	طمع پای دل را به جز بند نیست
(جامی، ۱۳۷۸: ۲/۲۶۵-۲۶۴)	
به فتراک دونان تعلق مکن	پی لقمه چون سگ تعلق نکن
ز هر آرزو سینه پرداخته	ز گیتی به هر خشک و تر ساخته
(همان)	

حکایت پیرزن در بادیه (قافله حاجیان) اوج این بازنمایی است: «دارم من از نان فراغ» در جایگاه یک زن به ظاهر تهیدست، نه به معنای نفی نیاز، بلکه اعلان وصول به مقامی است که حاجت به واسطه‌ها (نان) از میان رفته است.

بخورده در این دشت نان جز کلاغ	بگفتا که دارم من از نان فراغ
اگر دارمش آرزو کافرم	بود فراغ از فکر نان خاطر
(همان)	

در حکایت پیرزن در بادیه، جامی مقام «فنا در حق» را از طریق تقابل‌های قطبی واژگانی بازنمایی می‌کند. «فراغ از نان» در برابر «آرزوی نان» قرار می‌گیرد؛ نان نماد کثرت و تعلق به ماسوی‌الله است و «فراغ» از آن، رهایی از هرگونه واسطه فیض را نشان می‌دهد. واژه «کلاغ» رمز پلیدی و حرام‌خواری است و پیرزن با گفتن «بخورده نان جز کلاغ» بر

طهارت مطلق خود از عالم کثرت تأکید می‌کند. بیت «بود فارغ از فکر نان خاطر / اگر دارمش آرزو کافرم» نقطه اوج است: «خاطر» مرتبه اندیشه و تصوّر را نشان می‌دهد که هنوز می‌تواند گرفتار تعلقات شود؛ اما پیرزن حتی از فکر نان نیز فارغ است. در نهایت، «آرزو» به عنوان کوچک‌ترین گره تعلّق، برابر با «کفر» (پوشاندن حقیقت توحید) معرفی می‌شود؛ بدین ترتیب، جامی با گزینش این واژگان نشان‌دار و تقابل‌های دوگانه، «فنا» را نه به معنای نفی نیاز، بلکه به عنوان رهایی از همه تصوّرات و تعلقات کثرت‌آمیز ترسیم می‌کند. این می‌تواند بیانگر مرتبه «فنا در حق» ابن عربی تصور شود که در آن کثرت نان (مظهر رزق) در وحدت وجود ناپدید می‌شود.

۲-۱-۲ «نفس» و «دل» به عنوان میدان نبرد کثرت و وحدت

واژگان مربوط به ساحت درونی انسان - «نفس مفلس»، «دل پراکنده»، «کیسه پر»، «خاطر» - همگی در خدمت بازنمایی حجاب‌های معرفتی هستند. واژه «نفس» با صفت «مفلس» (ورشکسته) همراه شده است؛ به این معنا که، نفس به خودی خود، هیچ سرمایه‌ای از حقیقت ندارد و تنها در پرتو تجلی حق است که وجود می‌یابد.

چو کیسه به سیم و زر آکنده است	دل کیسه داران پراکنده است
یکی جمع شو زین پرا کندگی	تهی کن دل از کیسه آکندگی

(همان)

«دل» اما جایگاهی دوگانه دارد. گاهی «آکنده از کیسه» (یعنی آلوده به تعلّق) و گاهی «برگشاینده دیده دوربین» است. در بیت «تهیکن دل از کیسه آکندگی»، یک کنش سلوکی به روشنی، توصیف می‌شود و آن زدودن حجاب مال (نماد همه کثرات). این می‌تواند بیانگر «تخلیه» در سیر و سلوک عرفانی است که مقدمه «تحلیه» (آراستگی به صفات الهی) و سپس، «تجلی» است.

۲-۱-۳ انسان کامل و کارکرد راهبردی واژگان «حکیم» و «پیر»

در سه حکایت (نوخاسته، زشت روی و نصیحت نفس)، شخصیت «حکیم» یا «پیر کهن» به عنوان مظهر انسان کامل ظاهر می‌شود. واژگان مرتبط با این شخصیت - «آزادمرد»، «نیکو سرشت»، «دانا» - حامل بار معنایی جامعیت جمع اضدادند. حکایت زشت روی جالب‌ترین نمونه است؛ زیرا حکیم پس از ورود به خانه زشت‌رو، در نگاه اول چیزی «زشت‌تر از او» نمی‌یابد، اما تف بر صورت او نمی‌افکند (واژه «تف» به عنوان نشانه‌ای از قضاوت مبتنی بر ظاهر) است.

حکیمی که از حکمت آگاه بود	وزو جهل را دست کوتاه بود
بپیچید رخ آن همه سرخ و زرد	فکندش به رخسار آن سفله مرد

(همان)

بگفتا در این خانه کردم نظر	نبود از تو چیزی در این خانه زشت‌تر
نشاید زدانای نیکو سرشت	که تف بر نکو افکند پیش زشت

(همان)

این رفتار بازنمایی این اصل عرفانی است که زشتی و زیبایی هر دو تجلی اسمای حق‌اند (جلال و جمال) و انسان کامل به مقام «وحدت مشاهده» رسیده که در آن کثرات‌های ظاهری محو می‌شوند. جمله «نشاید زدانای نیکو سرشت /

که تف بر نکو افکند پیش زشت» بهروشنی نشان می‌دهد که قوس صعود مستلزم عبور از دو گانه‌های اخلاقی ظاهری است.

۲-۱-۴) «سخن» و «جامه» به مثابه دو لایه تجلی

در حکایت «نوخاسته»، واژگان «سخن» و «جامه» در تقابل معنایی با یکدیگر قرار می‌گیرند. جوان نوخاسته جامه‌ای فاخر («شاهانه خلعت») پوشیده، اما سخنش «بی‌هنجار» و «کز» است. پیر حکیم می‌گوید:

برون می‌دهی از زبان عیب خویش زجامه چه می‌گیری این پرده پیش
چو جامه سخن بی‌کم و کاست کن و یا جامه را با سخن راست کن
(همان)

در این ابیات، جامی یکی از ظریف‌ترین و بنیادی‌ترین آموزه‌های عرفان نظری را در قالب کنایه‌ای از «جامه» و «سخن» بازنمایی می‌کند. از منظر سبک‌شناسی لایه‌ای، «جامه» نماد کثرت ظاهری و صورت‌های بیرونی وجود است و هرچه این جامه فاخرتر و آراسته‌تر باشد، پرده ضخیم‌تری بر حقیقت باطنی می‌کشد. در مقابل، «سخن» تجلی مستقیم اندیشه و حقیقت درونی گوینده به شمار می‌رود. در نظام عرفانی، سخن نه یک رویداد زبانی صرف، بلکه جلوه‌گاهی از ذات و صفات گوینده محسوب می‌شود. نکته محوری این است که جامی «جامه» را به مثابه حجابی معرفی می‌کند که عیب درون را می‌پوشاند. عیب درون همان ناراستی سخن است. این وضعیت می‌تواند بیانگر توقف در قوس نزول به شمار رود؛ یعنی توقف در کثرت ظاهری و پنهانکردن نقص حقیقت با آرایش صورت، اما قوس صعود مستلزم «راست کردن جامه با سخن» است و این بهمعنای زدودن هرگونه ناهمخوانی میان ظاهر و باطن می‌باشد. در اصطلاح عرفانی، این همان مقام «صدق» است؛ نه صدق در گفتار، بلکه صدق در بود و نمود. انسان کامل کسی است که جامه‌اش؛ یعنی صورت ظاهری او در عالم کثرت با سخنش؛ یعنی حقیقت باطنی و تجلی ذات او کاملاً منطبق باشد؛ بدین معنا که، هیچ پرده و فاصله‌ای میان آنچه هست و آنچه نمود می‌کند وجود ندارد. از دیدگاه معرفت‌شناختی عرفانی، زبان خود می‌تواند بزرگ‌ترین حجاب یا کامل‌ترین تجلی باشد. اگر سخن ناراست باشد و میان دال و مدلول و میان لفظ و معنا گسست افتد، آنگاه زبان به جای آنکه وحدت وجود را بازنماید، کثرت دروغین را تولید و تثبیت می‌کند. سخن نادرست خود نوعی شرک خفی است، زیرا گوینده با آن، وجودی مستقل و جدا از حقیقت برای خود ساخته است. در مقابل، سخن راست زمانی که با جامه راست و کرداری متنا سب همراه شود، آینه‌ای تمام‌نما از تجلی ذات حق می‌شود. بدین ترتیب، تطابق جامه و سخن شرط لازم برای تحقق قوس صعود و وصول به مقام فنا محسوب می‌شود، زیرا هرگونه ناهماهنگی خود حجابی است که سالک را در وادی کثرت سرگردان نگاه می‌دارد.

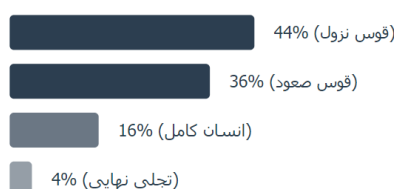
۲-۱-۵) واژگان «صفر» و «یکی گشته ده»: اشاره‌هایی به مفهوم فنا

در بخش «نصیحت نفس»، نمونه‌ای از واژه‌سازی نشان‌دار دیده می‌شود که به نظر می‌رسد اهمیت ویژه‌ای دارد: «کفش صفر و زان قدر او چون عدد / یکی گشته ده، ده رسیده به صد». به نظر می‌رسد عدد «صفر» در این بافت مفهومی بتواند به عنوان نمادی از مقام فنا و لاتعیّن تفسیر شود؛ بدین معنا که، انسان کامل در جایگاه فنا، چه بسا هیچ گونه خودانگاره‌ای از کثرت نداشته باشد؛ در حالی که، همین صفر می‌تواند دیگر اعداد (ده، صد) را معنا ببخشد. عبارت «یکی گشته ده» احتمالاً اشاره به این دارد که با فانیشدن در حقیقت، همه اسماء و صفات در او تجلی می‌کند که به جامعیت انسان کامل اشاره دارد. این بیت را می‌توان یکی از ناب‌ترین بازنمایی‌های زبانی از اصل «وحدت در عین کثرت» در نظام فکری ابن عربی به‌شمار

آورد. گزینش عدد «صفر» به جای واژه‌هایی چون «هیچ» یا «فنا» ظاهراً یک انتخاب واژگانی هوشمندانه است که به نظر می‌رسد بار ایدئولوژیک خاصی را حمل می‌کند؛ صفر در اینجا نه به معنای عدم مطلق، بلکه بیشتر بر قابلیت نامتناهی برای پذیرش تجلی دلالت دارد؛ به این ترتیب، می‌توان ادعا کرد که تحلیل سطح واژگان در حکایت‌های «خردنامه اسکندری» احتمالاً نشان می‌دهد که نظام عرفانی وحدت وجود از طریق شبکه‌ای از واژگان قطبی، مانند قناعت/طمع، صفر/ده، حکیم/سفله، سخن نغز/سخن بی‌هنجار بازنمایی می‌شود. به نظر می‌رسد این واژگان نه تنها مفاهیم قوس نزول و صعود را رمزگذاری می‌کنند، بلکه با حذف واژگان میانی و طبیعی‌سازی دوگانگی‌ها، می‌توانند جهان‌بینی عرفانی را به مثابه حقیقتی جهان‌شمول تثبیت کنند. نمودار ارائه‌شده نیز تلاش دارد روابط معنایی میان این رمزگان‌ها را به‌صورت ساختاری نمایش دهد که در آن «انسان کامل» به‌عنوان نقطه تلاقی و حل اختلاف اضداد ظاهر می‌شود. برای تکمیل تحلیل، درصد فراوانی واژگان نشان‌دار مرتبط با هر قوس و مفهوم ایدئولوژیک را می‌توان در نمونه ابیات در نمودار زیر مشاهده کرد.

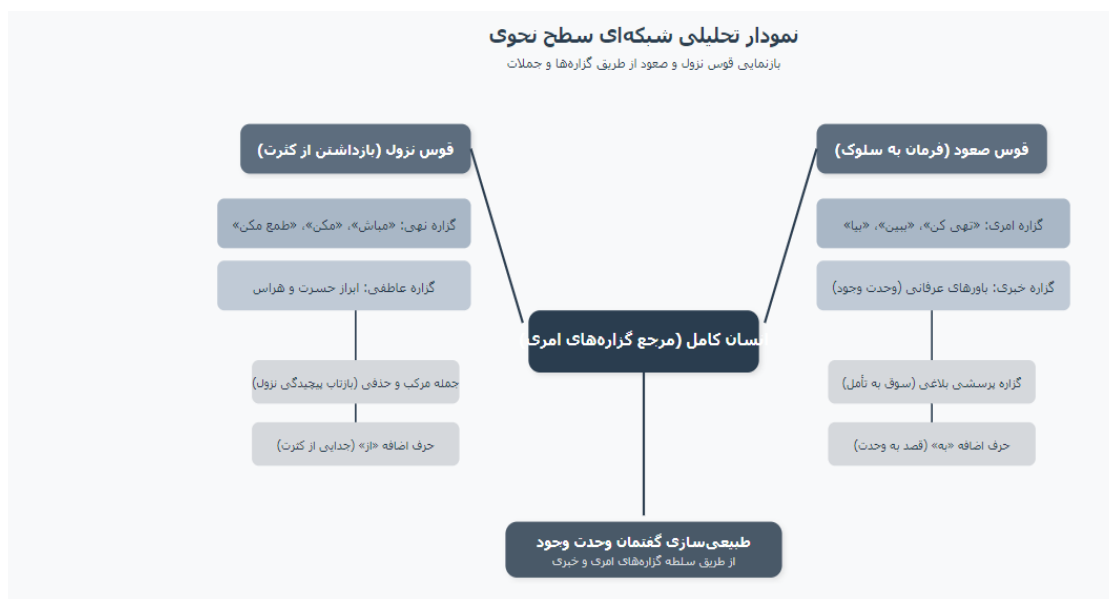
نمودار درصد فراوانی واژگان نشان‌دار

(کل موارد: ۵۰ واژه از ۵۰ بیت حکایت‌های تعلیمی)

۲-۲) تحلیل سطح نحوی

در سطح نحوی، گزاره‌های به کاررفته در حکایت‌های تعلیمی «خردنامه اسکندری» ساختارهای دستوری جهت‌داری را شکل می‌دهند که نظام عرفانی قوس نزول و صعود را بازتولید می‌کنند. گزاره‌های امری و نهی به ترتیب در قوس صعود و نزول ظاهر می‌شوند. گزاره‌های امری کوتاه و مستقیم، چون «تهی کن دل»، «بین»، «بیا»، ضرورت سلوک را به شکل فرمانی پرسش‌ناپذیر القا می‌کنند. گزاره‌های نهی، چون «مباش»، «مکن»، «طمع مکن»، هرگونه گرایش به کثرت را حاشیه‌رانده، هنجارهای قوس نزول را تثبیت می‌کنند. گزاره‌های حاوی حروف اضافه «از» و «به» فضایی دوگانه می‌سازند: «از» بر جدایی و گذر از حجاب‌های کثرت دلالت دارد و «به» جهت‌گیری و قصد به سوی وحدت را باز می‌نماید. گزاره‌های مجهول معنایی، چون «تنگ گشته نفس»، «منور شدش چشم‌ها»، فاعل کنش را حذف کرده، تحولات عرفانی را به رویدادهایی خودبه‌خود و طبیعی بدل می‌سازند. گزاره‌های التزامی، چون «نشاید که تف بر نکو افکند»، لحن فرمان را مؤدبانه می‌کنند، اما الزام اخلاقی را حفظ می‌کنند؛ در نهایت، گزاره‌های بینامتنی با ارجاع به شخصیت‌هایی چون خضر، عیسی و فریدون، مشروعیت گفتمان عرفانی را از متون مقدس و اسطوره‌های ملی تأمین می‌کنند؛ بدین ترتیب، سازمان نحوی گزاره‌ها، شبکه‌ای سلسله‌مراتبی و جهت‌دار ایجاد می‌کند که در آن فرمان‌های انسان کامل مرجعیت دارد و گفتمان وحدت‌وجود به‌عنوان نظمی طبیعی تثبیت می‌شود.

۲-۲-۱) افعال امری و نهی: زبان فرمان سلوک

در این تحلیل، دو مفهوم «قوس نزول» و «قوس صعود» نقشی محوری ایفا می‌کنند، زیرا تمام سازوکارهای زبانی در خدمت ترسیم همین دو سیر هستی‌شناختی قرار گرفته‌اند. در سطح نحوی، افعال امری و نهی با بسامد ۳۱ درصد، بیش از دیگر ساختارها گفتمان سلوک را سامان می‌دهند. این افعال در قوس نزول به صورت نهی از تعلقات ظاهر می‌شوند («مباش»، «مکن»، «طمع مکن») و در قوس صعود به‌صورت فرمان به ریاضت و تهذیب («تهی کن»، «بین»، «بیا»). از منظر عرفانی، این افعال نه خشونت زبانی، که تجلی ضرورت وجودی سفر از کثرت به وحدت هستند. سالک در برابر حقیقتی ایستاده که گریزی از پذیرش آن نیست و فرمان‌های انسان کامل، عین حقیقت شمرده می‌شود.

درمقابل، افعالی از جنس «می‌شود» و «گشت»، مانند «تنگ گشته نفس»، «منور شدش چشم‌ها»، «نصیب تو افزون رسید»، با بسامد ۱۱ درصد، بخش دیگری از ساختار نحوی را تشکیل می‌دهند. این افعال در قوس نزول به رخدادهایی طبیعی و بی‌کنش اشاره دارند.

ز بی قوتیم تنگ گشته نفس	به یک خشک نانم به فریادرس
اگر خواهدت از جگر خون چکد	نخواهد نصیب تو افزون رسد

(همان)

(تنگ شدن نفس) و در قوس صعود به تحولات خودبه‌خودی ناشی از فیض (نورانی شدن چشم). تفاوت اساسی میان افعال امری و افعال «شدن» در این است که اولی بر اراده و تکلیف سالک دلالت دارد و دومی بر جریان فیض و مشیت الهی؛ بدین ترتیب، ساختار نحوی با توزیع ۳۱ درصدی افعال امری و ۱۱ درصدی افعال مجهول‌گونه، هم ضرورت سلوک ارادی و هم اولویت فیض ربوبی را در قوس صعود بازنمایی می‌کند. قوس نزول نیز از طریق نهی‌های مکرر و توصیف رخدادهای طبیعی نفسانی، تصویری از حجاب‌های کثرت ارائه می‌دهد که سالک باید از آنها عبور کند.

۲-۲-۲) حروف اضافه «از» و «به»: رمزگذاری فضایی سیر و سلوک

بررسی ساختارهای نحوی در حکایت‌های خردنامه اسکندری نشان می‌دهد که ۲۶ درصد از این ساختارها به حروف اضافه اختصاص دارد و در این میان، دو حرف اضافه «از» و «به» بار ایدئولوژیک اصلی را حمل می‌کنند. حرف اضافه «از» در

نظام عرفانی بیانگر مفهوم تجرید و رهایی است. این حرف به مثابه رمز زبانی برای نمایش گذر از تعلقات و حجاب‌های عالم کثرت عمل می‌کند. در منطق قوس صعود، سالک باید از هر آنچه غیر حق است جدا شود و «از» نشانه این جدایی و بریدن از ماسوی الله به‌شمار می‌رود. این جدایی نه تنها در سطح عملی، بلکه در مرتبه ذهنی و خیالی نیز رخ می‌دهد؛ بدین ترتیب، «از» مسیر خروج از ظلمت کثرت به سوی نور وحدت را ترسیم می‌کند. در مقابل، حرف اضافه «به» بیانگر مفهوم توجه و قصد است. این حرف جهت‌گیری وجودی سالک را به سمت مبدأ غایی و وحدت مطلق نشان می‌دهد. «به» حکایت از آن دارد که سلوک عرفانی سفری بی‌هدف نیست، بلکه حرکتی است هدفمند به سوی اصل خویش. در فلسفه عرفانی، بازگشت به اصل مستلزم آن است که سالک تمام همت خود را بهسوی مقصد نهایی معطوف دارد و «به» در ساختار جمله این معطوفبودن و اشتیاق به وصول را بازنمایی می‌کند. این دو حرف اضافه در کنار یکدیگر فضایی دو قطبی اما مکمل را سامان می‌دهند. «از» گویای دوری از کثرت است و «به» گویای نزدیکی به وحدت. بدین سان، ۲۶ درصد از ساختارهای نحوی که به حروف اضافه اختصاص دارند، از طریق همین دو حرف، تمام هستی را به دو قلمرو مبدأ هبوط و مقصد عروج تقسیم می‌کند و سالک را در مسیری ناگزیر از عبور از «از» به سوی «به» قرار می‌دهد. درحقیقت، این حرکت زبانی بازتابی از همان سیر وجودی است که در عرفان اسلامی از آن به «قوس صعود» تعبیر می‌شود.

بدو گفت کای مادر مهربان که باشد ز وصف تو قاصر زبان
ز بیقوتیم تنگ گشته نفس به یک خشک نانم به فریادرس
(همان: ۳۰۲)

در مقابل، افعالی از جنس «می‌شود» و «گشت»، مانند «تنگ گشته نفس»، «نور شدش چشم‌ها»، «نصیب تو افزون رسید»، با بسامد ۱۱ در صد، بخش دیگری از ساختار نحوی را تشکیل می‌دهند. این افعال در قوس نزول به رخدادهایی طبیعی و بی‌کنش اشاره دارند (تنگ شدن نفس) و در قوس صعود به تحولات خودبه‌خودی ناشی از فیض (نورانی شدن چشم). تفاوت اساسی میان افعال امری و افعال «شدن» در این است که اولی بر اراده و تکلیف سالک دلالت دارد و دومی بر جریان فیض و مشیت الهی؛ بدین ترتیب، ساختار نحوی با توزیع ۳۱ درصدی افعال امری و ۱۱ درصدی افعال مجهول‌گونه، هم ضرورت سلوک ارادی و هم اولویت فیض ربوبی را در قوس صعود بازنمایی می‌کند. قوس نزول نیز از طریق نهی‌های مکرر و توصیف رخدادهای طبیعی نفسانی، تصویری از حجاب‌های کثرت ارائه می‌دهد که سالک باید از آنها عبور کند.

بگفتا که دارم من از نان فراغ نخورده در این دشت نان جز کلاغ
بود فارغ از فکر نان خاطررم اگر دارمش آرزو کافرم
(همان: ۲۶۴-۲۶۵)

این دو حرف اضافه، فضایی دووجهی را ترسیم می‌کنند که هستی را به «منطقه کثرت» (محل حجاب) و «منطقه وحدت» (مقصد) تقسیم می‌کند و هر کنش زبانی را در این فضای دوقطبی معنادار می‌سازد.

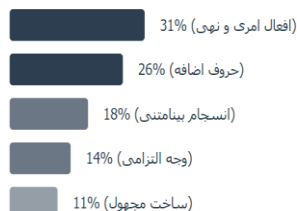
۲-۲-۳) وجه التزامی: مؤدب‌سازی فرمان و حفظ امکان وصول

۱۴ درصد از ساختارها به افعال مضارع التزامی (با یا بدون «که») تعلق دارد. جمله‌هایی مانند «که باشد ز وصف تو قاصر زبان»، «توانم سپرد»، «نشاید که تف بر نکو افکند» حالت التزامی و امکانی را به متن وارد می‌کنند. این وجه از یک سو، خشکی فرمان‌های امری را کاهش می‌دهد و سلوک را به مثابه «دعوت» نه «اجبار» بازنمایی می‌کند و از سوی دیگر، آموزه

عرفانی «اختیار سالک» را حفظ می‌کند. تکرار «نشاید» (نفی التزامی) در حکایت زشت‌روی – «نشاید ز دانای نیکو سرشت / که تف بر نیکو افکند پیش زشت» (جامی) – قواعد اخلاقی عرفانی را به‌صورت قضیه‌ای غیرجزمی، اما الزام‌آور، القا می‌کند.

نمودار درصد فراوانی ساختارهای نحوی

(کل موارد: ۷۰ ساختار نحوی از ۵۰ بیت)

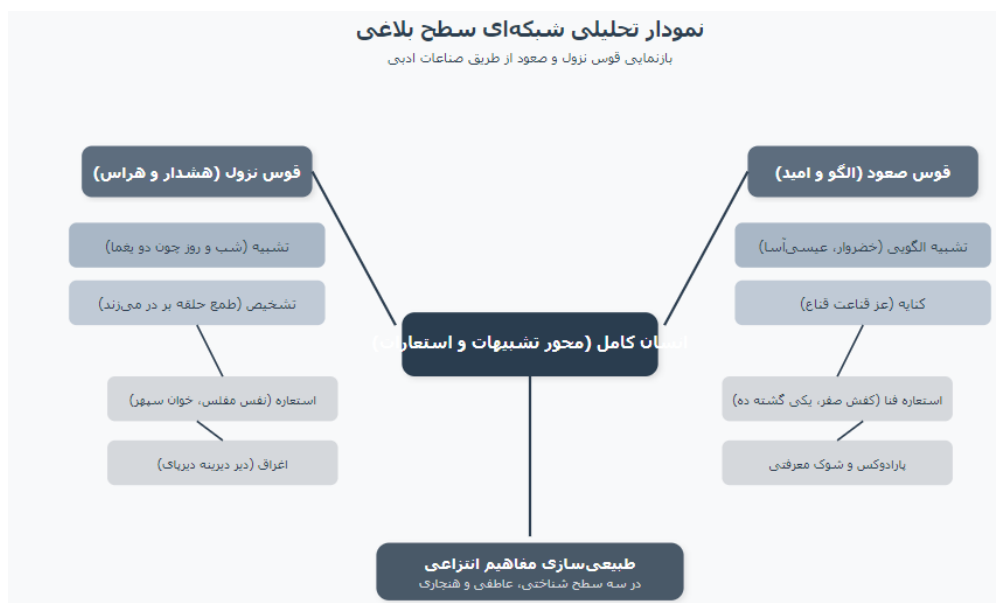

۲-۲-۴) ساخت مجهول معنایی: طبیعی‌سازی تحولات عرفانی

۱۱ درصد از موارد را فعل‌هایی با ساخت مجهول (معمولاً با فعل «شدن» یا «گشتن» و حذف فاعل) تشکیل می‌دهند. «تنگ گشته نفس»، «منور شدش چشم‌ها»، «نصیب تو افزون رسید» و «گم شد از قافله» نمونه‌هایی هستند که در آنها کنشگر تغییر (خدا، انسان کامل یا نفس) حذف شده و تحول به‌صورت رویدادی خودبه‌خود و طبیعی بازنمایی می‌شود. در بیت «نصیب تو افزون رسید»، مشخص نیست که «رساننده» کیست؛ این ابهام، این باور عرفانی را طبیعی می‌سازد که رزق و سعادت نتیجه کنش آگاهانه نیست، بلکه فیضی است که بدون فاعل مشخص جریان می‌یابد. چنین ساختاری، اقتدار غایی را به «هستی مطلق» (وحدت وجود) منتقل می‌کند و نقش کنشگر انسانی را به حداقل می‌رساند. براساس تحلیل انجام‌شده ساختارهای نحوی در حکایت‌های «خردنامه اسکندری» به اندازه‌ی واژگان در بازتولید جهان‌بینی وحدت وجود نقش دارند. افعال امری، نظام فرمان و اطاعت را نهاده می‌سازند؛ حروف اضافه فضای دوقطبی کثرت و وحدت را ترسیم می‌کنند؛ وجه التزامی مؤدبانه امکان وصول را حفظ می‌کند؛ ساخت مجهول تحولات عرفانی را طبیعی جلوه می‌دهد؛ و انسجام بینامتنی گفتمان را با متون مقدس پیوند زده، به آن مشروعیت می‌بخشد. این لایه نحوی، در کنار لایه واژگانی، شبکه‌ای از معانی ایدئولوژیک را شکل می‌دهد که خواننده را ناآگاهانه به سمت پذیرش قوس صعود و گسست از قوس نزول سوق می‌دهد.

۲-۳) تحلیل سطح بلاغی

در حکایت‌های «خردنامه اسکندری جامی»، صناعات بلاغی همچون استعاره، تشبیه، کنایه، تشخیص و اغراق، مفاهیم انتزاعی «قوس نزول» (کثرت و حجاب) و «قوس صعود» (سلوک و وحدت) را در سه سطح شناختی، عاطفی و هنجاری طبیعی‌سازی می‌کنند. این شگردها با پیوند زیبایی‌شناسی به جهان‌بینی عرفانی، بایدها و نبایدهای سلوک را در پوششی هنری و تأثیرگذار بازنمایی می‌کنند. در ادامه، این ساختارها با ذکر شاهد مثال، جدول فراوانی، نمودار میله‌ای درصدی و نمودار تحلیلی روابط بلاغی-ایدئولوژیک ارائه می‌شود.

در حکایت‌های «خردنامه اسکندری»، استعاره و تشخیص (شخصیت‌بخشی) فراوان‌ترین ابزارهای بلاغی برای بازنمایی قوس نزول هستند. «شب و روز»، به‌عنوان «دو یغما» و «دو طرار»، معرفی می‌شوند که سرمایه عمر را می‌ربایند؛ این تشخیص، زمان بی‌کنش را به کنشگری ضرور تبدیل می‌کند و مخاطب را به لحاظ عاطفی بر آن می‌آشوبد؛ همچنین، «طمع» به‌عنوان موجودی که «حلقه بر در می‌زند» و «خرد» که «خیمه فراتر می‌زند» هر دو شخصیت‌یافته‌اند تا مرز هنجاری میان رفتار مشروع (خردورزی) و نامشروع (طمع) را ترسیم کنند. استعاره‌هایی چون «نفس مفلس» و «کیسه پراکنده» نفسانیات را به ورشکستگی حقیقی تشبیه می‌کنند و بدین ترتیب، سطح شناختی مخاطب را برای پذیرش ضرورت سلوک آماده می‌سازند.

شب و روز او چون دویغمایی اند	دوپیمانه عمرپیمایی‌اند
دو طرار هشیار و تو خفته مست	پی کیسه به‌ریدنت تیزدست
	(همان)
طمع هر کجا حلقه بر در زند	خرد خیمه ز آنجا فراتر زند
چو کیسه به سیم و زر آکنده است	دل کیسه‌داران پراکنده است
	(همان)

در سوی مقابل، تشبیهات فشرده و کنایه‌ها نقش اصلی را در بازنمایی قوس صعود ایفا می‌کنند. پیوند انسان کامل با شخصیت‌های مقدس از طریق «خضروار» و «عیسی‌آسا» نه تنها الگویی شناختی برای سلوک ارائه می‌دهد، بلکه با استفاده از بار عاطفی مثبت این نام‌ها، وفاداری ایدئولوژیک را تقویت می‌کند.

منورشدش چشم‌ها زان سواد	خضروار رو در سیاهی نهاد
بود عیسی‌آساش همت قوی	به تنها نشینی و یکتاروی
	(همان)

کنایه «عز قناعت قناع» در یک عبارت کوتاه، قناعت را نه فقر، بلکه پوشش آورنده عزت معرفی می‌کند و آن را به هنجاری برتر بدل می‌سازد. استعاره رمزی «کفش صفر / یکی گشته ده، ده رسیده به صد» به زیبایی مقام فنا را توضیح می‌دهد: صفر در عین هیچ‌انگاری، جامع جمیع اعداد است – این همان وحدت در عین کثرت است که هسته مرکزی جهان‌بینی عرفانی را تشکیل می‌دهد. سطح عاطفی بلاغت از طریق اغراق (اغراق در گرسنگی طفل، اغراق در دیرپایی دهر) تحریک می‌شود تا مخاطب نسبت به ماندن در قوس نزول احساس خطر کند و به سوی قوس صعود شتاب گیرد.

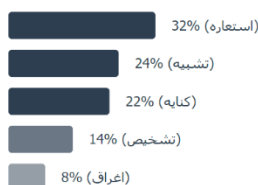
بگفتا منم کودک یکتنه زخوان امل معده گرسنه
بسی اشتها سخت و این گرده خرد کجا راه سیری توانم سپرد
(همان)

سطح هنجاری نیز با تکرار تشبیه‌هایی چون «میامیز چون آب با هر کسی» و «چو کرکس مباش» مرزهای «خودی» (سالک زاهد) و «دیگری» (اهل طمع و آمیزش) را تثبیت می‌کند. در نهایت، تمام این صناعات در نقطه انسان کامل همگرا می‌شوند. او نه تنها موضوع تشبیهات الگویی است، بلکه مرجع صدور کنایه‌های اخلاقی و کانون استعارات وحدت‌وجود به‌شمار می‌رود.

میامیز چون آب با هرکسی میامیز چون باد در هر خسی
به مردار جویی چو کرکس مباش گرفتار هر ناکس و کس مباش
(همان)

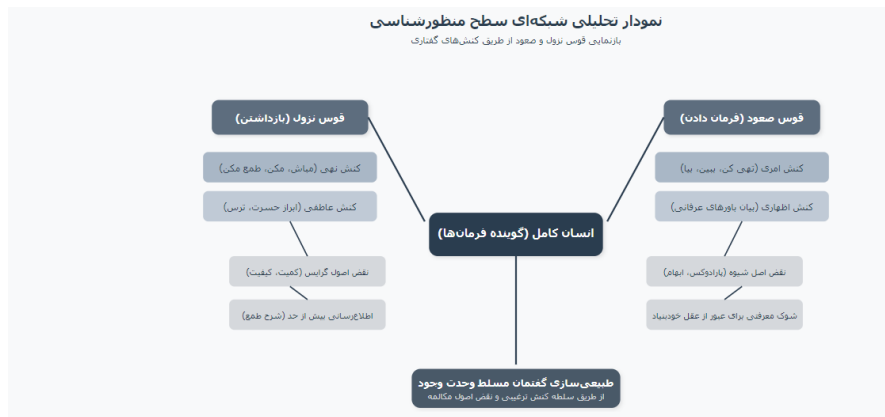
نمودار تحلیلی نشان می‌دهد که چگونه سه سطح شناختی، عاطفی و هنجاری در یک شبکه بلاغی به هم پیوند می‌خورند تا جهان‌بینی عرفانی را در پوششی زیباشناختی طبیعی‌سازی کنند – همان‌گونه که ون دایک اشاره می‌کند، امر سیاسی در لباس امر زیباشناختی پنهان می‌شود و گفتمان مسلط، هژمونی خود را از راه زیبایی‌شناسی بازتولید می‌کند.

نمودار درصد فراوانی صناعات بلاغی
(کل موارد: ۶۰ صفت بلاغی از ۵۰ بیت)

۲-۴) تحلیل سطح منظورشناسی

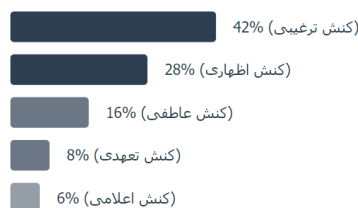
در سطح منظورشناختی، کنش‌های گفتاری به کاررفته در حکایت‌های «خردنامه اسکندری» جهت‌گیری ایدئولوژیک متن را آشکار می‌سازند. کنش‌های ترغیبی (امر، نهی و توصیه) در خدمت القای بایدهای قوس صعود و نبایدهای قوس نزول هستند. کنش‌های اظهاری، باورهای عرفانی (وحدت وجود، تجلی) را به‌عنوان حقیقت مسلم بازنمایی می‌کنند؛ همچنین، نقض هدفمند اصول گرایس – به‌ویژه اصل کیفیت از طریق استعاره‌های اغراق‌آمیز و اصل شیوه از طریق پارادوکس‌ها – به ایجاد شوک معرفتی و برجسته‌سازی مفاهیم فراعقلی (چون فنا و وحدت) می‌انجامد.

در سطح منظورشناختی، کنش ترغیبی با فراوانی ۴۲ درصد سلطه دارد. این کنش‌ها به دودسته تقسیم می‌شوند. در قوس نزول، کنش‌های نهی همچون «مباش»، «مکن» و «طمع مکن» مخاطب را از تعلقات مادی بازمی‌دارند. در قوس صعود، کنش‌های امری مانند «تهی کن»، «بین» و «بیا» او را به ریاضت و خلوت‌گزینی فرامی‌خوانند. چنین توزیعی رابطه‌ای نامتقارن از اقتدار و اطاعت را نهادینه می‌کند که در آن انسان کامل مرجع بی‌چون‌چرای فرمان‌هاست. کنش اظهاری با ۲۸ درصد، باورهای عرفانی را به صورت گزاره‌هایی حقیقی و پرسش‌ناپذیر عرضه می‌کند. برای نمونه، جمله «نبود جهان جز یکی سفره‌وار» نیاز به استدلال را از میان می‌برد و خود بیان جایگزین برهان می‌شود. کنش عاطفی با ۱۶ درصد، با ابراز حسرت از گرفتاری‌های قوس نزول، همدردی مخاطب را برمی‌انگیزد و انگیزه ترک دنیا را تقویت می‌کند. کنش تعهدی با ۸ درصد، از طریق وعده‌هایی چون «کنم ماهی ریگ پرور شکار» امکان‌پذیری سلوک را تضمین می‌کند. کنش اعلامی با ۶ درصد بسامد ناچیزی دارد و بیشتر در قالب دعا و آرزو ظاهر می‌شود؛ همچنین، جامی با نقض هدفمند اصول گرایش، شوک معرفتی ایجاد می‌کند. نقض اصل کیفیت از طریق استعاره‌های اغراق‌آمیز و پارادوکس‌هایی چون «کفش صفر که یکی گشته ده» رخ می‌دهد. این نقض‌ها در منطق عادی کذب محسوب می‌شوند، اما در گفتمان عرفانی دقیقاً برای خارج‌کردن مخاطب از قالب فکری معمول و آماده‌سازی او برای پذیرش حقایق فراعقلی به کار می‌روند. نقض اصل کمیت در شرح مفصل و تکراری موانع سلوک همچون حرص، طمع و نفس دیده می‌شود که تأکید عاطفی و هنجاری را تشدید می‌کند. نقض اصل ارتباط در پرسش‌های ناگهانی از تعلیم به طرب، مانند «بیا ساقی» پس از نصیحت، القا می‌کند که سماع عرفانی نیز بخشی از سیرو سلوک است. نقض اصل شیوه با پارادوکس و ابهام عمدی، ناکارآمدی منطق متعارف را در رویارویی با حقایق عرفانی نشان می‌دهد؛ در نهایت، تمام این کنش‌ها و نقض‌ها حول محور انسان کامل سازمان‌دهی می‌شوند. او گوینده اصلی امرها و نهی‌ها، منبع باورهای اظهاری و الگوی تعهدات است؛ بدین ترتیب، سطح منظورشناختی در هماهنگی با دیگر سطوح زبانی، جهان‌بینی وحدت وجود را در ذهن مخاطب تثبیت کرده و او را به سوی قوس صعود سوق می‌دهد.

نمودار درصد فراوانی ساختارهای منظورشناسی

(کل موارد: ۶۵ کنش گفتاری از ۵۰ بیت)

۳) نتیجه

براساس تحلیل چهارسطحی حکایت‌های تعلیمی «خرندامه اسکندری»، جامی جهان‌بینی وحدت وجود و قوس نزول و صعود را از طریق شبکه‌ای هماهنگ از ساختارهای واژگانی، نحوی، بلاغی و منظورشناختی بازتولید می‌کند. در سطح واژگان، تقابل‌های قطبی (طمع/قناعت، کثرت/صفر) با توزیع ۴۴ درصد برای قوس نزول و ۳۶ درصد برای قوس صعود، آسیب‌شناسی حجاب‌های کثرت را برجسته می‌سازد. در سطح نحو، افعال امری و نهی (۳۱ درصد) رابطه‌ی مرید و مرادی را نهادینه کرده و حروف اضافه «از» و «به» (۲۶ درصد) فضایی جهت‌دار به سوی وحدت ترسیم می‌کنند. در سطح بلاغت، استعاره (۳۲ درصد) و تشبیه (۲۴ درصد) مفاهیم انتزاعی را در سه سطح شناختی، عاطفی و هنجاری طبیعی سازی می‌کنند. در سطح منظورشناسی، کنش ترغیبی (۴۲ درصد) سلطه دارد و نقض اصول گرایس شوک معرفتی ایجاد می‌کند. انسان کامل، به‌عنوان نقطه مرکزی، حلقه وصل این لایه‌هاست. جامی وحدت وجود را نه به صورت گزاره مستقیم، بلکه از طریق دوگانی‌های زبانی و پارادوکس، چون «کفش صفر، یکی گشته ده»، القا می‌کند و زبان را به ابزاری برای اجرای جهان‌بینی عرفانی تبدیل می‌کند؛ در نهایت، تجلی نهایی با کمترین بسامد (۴ درصد) نشانگر آن است که وصول مطلق از حیطة زبان خارج است و تنها با اشاره پارادوکسیکال بیان شدنی است.

نمودار شبکه معنایی جامع سطوح چهارگانه

هماهنگی واژگان، نحو، بلاغت و منظورشناسی در بازتابی قوس نزول و صعود

ارتباط دیالکتیکی: واژگان — نحو — بلاغت — منظورشناسی — ایدئولوژی
گفتمان مرید و مرادی، شوک معرفتی، و اجرای جهان‌بینی عرفانی

تعارض منافع

طبق گفته نویسنده‌گان، پژوهش حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع است.

منابع

ابن عربی، محمد بن علی. (۱۳۸۵). فصوص الحکم. ترجمه محمدعلی موحد و صمد موحد. تهران: کارنامه.

- بامشکی، سمیرا و زحمتکش، نسیم. (۱۳۹۳). «سیر داستان‌های درونه‌ای در ادبیات فارسی تا پایان قرن نهم». کهن‌نامه ادب پارسی. شماره ۱۴. صص: ۵۳-۲۷.
- جعفری، عباس؛ واعظی، مرادعلی و محمدی، ابراهیم. (۱۳۹۹). «نمودار جهان‌بینی در لایه‌های بلاغی و زبانی شعر آیینی معاصر در سه دهه اخیر». فنون ادبی. شماره ۴. صص: ۱۷۴-۱۵۳.
- جامی، عبدالرحمن. (۱۳۷۸). هفت اورنگ. تصحیح افصح‌زاده و حسین تربیت. تهران: میراث مکتوب.
- حسام‌پور، سعید. (۱۳۸۹). «سیمای اسکندر در آینه‌های موج‌دار». متن‌شناسی ادب فارسی. شماره ۲. صص: ۸۲-۶۱.
- عبداللهی، مهدی. (۱۴۰۱). «بررسی تحلیل انتقادی خودآگاهی در فلسفه ذهن جان سرل». فصلنامه پژوهش‌های فلسفی — بلاغی. شماره ۲۰. صص: ۹۴-۷۳.
- علی‌پور، محمدحسن. (۱۳۸۸). «حرکت حبی و انسان کامل (از نگاه عرفان)». هفت آسمان. شماره ۴۲. صص: ۵۷-۸۷.
- فتوحی، محمود. (۱۳۸۷). «سه صدا، سه رنگ، سه سبک در شعر قیصر امین‌پور». ادب‌پژوهی. شماره ۲. صص: ۳۰-۹.
- قاسم‌زاده، حبیب‌الله. (۱۳۹۲). زبان و شناخت. تهران: ارجمند.
- مقری، احمد. (۱۳۹۴). «گفتگوی ادیان در چالش با هویت دینی با تأکید بر الهیات». مجله پژوهش الهیات تطبیقی. شماره ۶. صص: ۱۰۴-۸۰.
- مهری، فریبا و دلبری، حسن. (۱۳۹۴). «کارکرد جهان‌بینی در لایه‌های سبکی داستان حسنک وزیر». فصلنامه متن‌شناسی ادب فارسی. شماره ۲۶. صص: ۷۸-۶۳.
- واعظ، بتول. (۱۴۰۳). «تحلیل معنایی حروف اضافه «از» و «به» در رباعیات خیام بر مبنای معنی‌شناسی شناختی». پژوهش‌های دستوری و بلاغی. شماره ۱۴. صص: ۱۱۷-۱۰۱.
- ون دایک، تیون آدریانوس. (۱۳۸۲). مطالعاتی در تحلیل گفتمان: از دستور متن تا گفتمان کاوی انتقادی. ترجمه گروه مترجمان. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- هوشنگی، مجید؛ مبینی، رضوان و حسنی، مرزیه. (۱۴۰۴). «تحلیل بلاغی زبان لوطی‌ها در فیلم‌نامه‌های علی حاتمی». پژوهش‌های دستوری و بلاغی. شماره ۱۵. صص: ۲۱۶-۲۰۲.

Hynes, D. (1995). *Ethnography, Linguistics, Narrative Inequality: Toward an Understanding of Voice*. Taylor & Francis.

References

- Abdollahi, M. (2021). Barrasi-ye tahlil-e enteqadi-ye khod-agahi dar falsafe-ye zehn-e John Searle. *Pazhuhesh-haye Falsafi-Balaghi*, 24, 73-94. [In Persian]
- Alipour, M.H. (2009). Harkat-e habi va ensan-e kamel (az negah-e erfani). *Haft Aseman*, 42, 57-87. [In Persian]
- Bameshki, S & Zahmatkesh, N. (2014). The Evolution of Embedded Stories in Persian Literature up to the End of the Ninth Century. *Kohan-Nameh-ye Adab-e Parsi*, 14, 27-53. [In Persian]
- Fattouhi, M. (1999). Seh seda, seh rang, seh sabk dar she'r-e Qeysar Aminpour. *Adab Pazhuhi*, 2, 9-30. [In Persian]
- Hesampour, S. (2010). The Image of Alexander in Wavy Mirrors. *Textual Studies of Persian Literature*, 2, 61-82. [In Persian]
- Houshang, M & Mobini, R & Hassani, M. (2025). Tahlil-e balaghi-ye zaban-e luti-ha dar filmnameh-haye Ali Hatami. *Pazhuhesh-haye Dastouri va Balaghi*, 15, 202-216. [In Persian]
- Hynes, D. (1995). *Ethnography, Linguistics, Narrative Inequality: Toward an Understanding of Voice*. Taylor & Francis. [In English]
- Ibn Arabi, M. (2006). *Fusus al-Hekam*. (M.A. Movahed & S. Movahed, Trans.). Tehran: Karnameh. [In Persian]
- Jafari, A & Vaezi, M.A & Mohammadi, E. (2020). Nemudar-e ideolozhi dar layeh-haye balaghi va zabani-ye she'r-e ayini-ye mo'aser dar seh dehe-ye akhir. *Fonun-e Adabi*, 4, 153-174. [In Persian]
- Jami, A.R. (1999). *Haft Owraq*. (A. Afsahzadeh & H. Torbat, Eds.). Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian]
- Mehri, F & Delbari, H. (2015). Karkard-e ideolozhi dar layeh-haye sabki-ye dastan-e Hassanak-e Vazir. *Faslname-ye Matn-shenasi-ye Adab-e Farsi*, 26, 63-78. [In Persian]
- Moghri, A. (2015). Goftogu-ye adyan dar chalesh ba hoviya-e dini ba ta'kid bar elahiyat. *Majalle-ye Pazhuhesh-e Elahiyat-e Tatbiqi*, 6, 80-104. [In Persian]
- Qasemzadeh, H. (2013). *Zaban va shenakht*. Tehran: Arjmand. [In Persian]
- Vaez, B. (2024). Tahlil-e ma'na-yi-ye horuf-e ezaf-e «az» va «be» dar robaiyat-e Khayyam bar mabna-ye ma'na-shenasi-ye shenakhti. *Pazhuhesh-haye Dastouri va Balaghi*, 14, 101-117. [In Persian]
- Van Dijk, T.A. (2003). *Motale'ati dar tahlil-e gofteman: Az dastur-e matn ta gofteman-kavi-ye enteqadi*. (Group of Translators, Trans). Tehran: Vezarat-e Farhang va Ershad-e Eslami. [In Persian]